

UDK: 101.1:502.3(575.1)

G'ayrat MAHMUDOV,

O'qituvchi, Shahrisabz davlat pedagogika instituti, Shahrisabz, O'zbekiston

E-mail: gayratxikmatillayevich@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0007-7190-6319>

PhD D.Axatova taqrizi asosida

EKOLOGIK ONG VA EKOLOGIK MADANIYAT TRANSFORMATSIYASI: FALSAFIY TAHLIL

Annotatsiya

Maqolada ekologik ongning ekologik madaniyatga aylanish jarayoni falsafiy nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Ekologik ongning ontologik-aksiologik darajasi ekologik madaniyatning institutsional, normativ-xulqiy darajasidan farqlanadi; ikkalasini sinonim sifatida qo'llash ular o'rtasidagi o'tish mexanizmini yashirin holda qoldiradi. G'arb ekologik falsafasi (yer etikasi, chuqur ekologiya) va zamonaviy o'zbek falsafiy tadqiqotlari asosida to'rt bosqichli transformatsiya modeli — stixiyaviy, antroposentrik-refleksiv, ekosentrik-refleksiv va institutsional-madaniy bosqichlar — taklif etiladi. Transformatsiya faqat ta'lim, huquq va qadriyatlar tizimi orqali maqsadli institutsionallashtirilganda yakunlanishi mumkinligi xulosa qilinadi.

Kalit so'zlar: ekologik ong, ekologik madaniyat, antroposentrizm, ekosentrizm, chuqur ekologiya, yer etikasi, falsafiy antropologiya, transformatsiya, institutsionallashtirish.

ТРАНСФОРМАЦИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ И ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ: ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация

В статье с философской точки зрения анализируется процесс перехода экологического сознания в экологическую культуру. Онтолого-аксиологический уровень экологического сознания отграничивается от институционального, нормативно-поведенческого уровня экологической культуры; их синонимичное употребление скрывает механизм перехода между ними. На основе западной экологической философии (этика земли, глубинная экология) и современных узбекских философских исследований предлагается четырёхступенчатая модель трансформации — стихийная, антропоцентрически-рефлексивная, экоцентрически-рефлексивная и институционально-культурная ступени. Делается вывод, что трансформация завершается лишь при целенаправленной институционализации через образование, право и систему ценностей.

Ключевые слова: экологическое сознание, экологическая культура, антропоцентризм, экоцентризм, глубинная экология, этика земли, философская антропология, трансформация, институционализация.

TRANSFORMATION OF ECOLOGICAL CONSCIOUSNESS AND ECOLOGICAL CULTURE: A PHILOSOPHICAL ANALYSIS

Abstract

The article provides a philosophical analysis of the process by which ecological consciousness turns into ecological culture. The ontological-axiological level of ecological consciousness is distinguished from the institutional, normative-behavioural level of ecological culture; treating the two as synonyms leaves the mechanism of transition between them unexamined. Drawing on Western environmental philosophy (the land ethic, deep ecology) and recent Uzbek philosophical scholarship, the article proposes a four-stage model of transformation — spontaneous, anthropocentric-reflective, ecocentric-reflective, and institutional-cultural. The article concludes that the transformation is completed only through deliberate institutionalization by means of education, law and the value system.

Key words: ecological consciousness, ecological culture, anthropocentrism, ecocentrism, deep ecology, land ethic, philosophical anthropology, transformation, institutionalization.

Kirish. 2025 yilning O'zbekistonda "Atrof-muhitni asrash va "yashil" iqtisodiyot yili" deb e'lon qilinishi va uch yildan buyon davom etayotgan "Yashil makon" umummilliy loyihasi [9; 10] ekologik masalaning davlat siyosati darajasiga ko'tarilganini ko'rsatadi. Biroq bu siyosiy-institutsional harakatning barqarorligi, oxir-oqibat, jamiyat a'zolarining tabiatga munosabatidagi ichki, falsafiy asoslarga bog'liq. Ekologik muammoni faqat texnologik yoki huquqiy tarzda hal qilishga urinish uning antropologik-axloqiy ildizini e'tibordan chetda qoldiradi.

Ilmiy va ommabop adabiyotda "ekologik ong" va "ekologik madaniyat" tushunchalari ko'pincha bir-birining o'rnida, farqlanmagan holda ishlatiladi. Bu holat nazariy jihatdan noto'g'ri, chunki ong individual, kognitiv-baholovchi hodisa bo'lsa, madaniyat ijtimoiy, institutsional va xulq-atvor

darajasidagi hodisadir. Ikkalasini ajratmaslik ularning o'zaro qanday bog'lanishini, ya'ni ongning madaniyatga aylanish mexanizmini tushuntirishsiz qoldiradi.

Ushbu maqolaning maqsadi — ekologik ong va ekologik madaniyat tushunchalarining falsafiy jihatdan farqlanishini asoslash hamda birinchisining ikkinchisiga aylanish jarayonini tavsiflovchi konseptual model taklif etishdir. Vazifalar sifatida quyidagilar belgilandi: mavzuga oid ilmiy adabiyotni tahlil qilish; tadqiqot metodologiyasini asoslash; antroposentrik va ekosentrik paradigmalari asosida transformatsiya mexanizmini yoritish; olingan natijalar asosida xulosa va amaliy takliflar shakllantirish.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Mavzuga oid manbalarni shartli ravishda uch guruhga ajratish mumkin.

Birinchi guruhni G'arb ekologik falsafasining klassik matnlari tashkil etadi. Aldo Leopold "yer etikasi" g'oyasini ilgari surib, insonni tabiiy hamjamiyatning "fath etuvchisi" emas, balki uning "oddiy a'zosi va fuqarosi" sifatida ko'rish zarurligini asoslaydi [1]. Arne Naess esa "antroposentrik", sayoz ekologiyadan farqli o'laroq, tabiatning o'z-o'zicha qadriyatga ega ekanligini tan oluvchi "chuqur ekologiya" yo'nalishini shakllantiradi [2]. Bu ikki manba ekologik ongning falsafiy chuqurlashuvini, ya'ni foydaliy (instrumental) munosabatdan axloqiy-ontologik munosabatga o'tishni tushunish uchun asosiy nazariy negiz bo'lib xizmat qiladi.

Ikkinchi guruhga postsovet falsafiy makonidagi ekologik falsafa tadqiqotlari kiradi. P.S.Karako ekologik falsafani zamonaviy falsafaning mustaqil yo'nalishi sifatida ko'rsatib, ekologik ongning ijtimoiy ong shakli sifatida shakllanish jarayonini hamda boshqa ong shakllarining "ekologiyalashuvi"ni tahlil qiladi [3]. N.B.Godz esa ekologiya predmetini falsafa va fan falsafasi nuqtayi nazaridan o'rganib, bu sohadagi tadqiqotlarning yo'nalishlar bo'yicha xilma-xilligini ko'rsatadi [4]. Bu ishlar ekologik ongni ijtimoiy ong tizimining alohida shakli sifatida o'rganish zarurligini asoslaydi, biroq ongning madaniyatga aylanish mexanizmini alohida masala sifatida ko'tarib chiqmaydi.

Uchinchi guruhni o'zbek tadqiqotchilarining ishlari tashkil etadi. Sh.N.Kamolova Forobiyning tabiatga oid qarashlari asosida o'quvchilarda ekologik madaniyatni shakllantirish masalasini tarbiyaviy jihatdan yoritadi [5]. D.K.Arapbaeva ekologik ongning tarixiy-mantiqiy shakllanishini falsafiy-evolyutsion tahlil qiladi [6] va shaxs darajasidagi ekologik ongning ahamiyatini alohida ko'rib chiqadi [7]. E.T.Xusanov ekologik madaniyatni shakllantirishdagi ma'naviy-axloqiy va huquqiy masalalarni, jumladan, milliy qadriyatlarning o'rini tahlil qiladi [8]. Bu ishlarning barchasi ekologik ong va ekologik madaniyatning tarbiyaviy, huquqiy va tarixiy jihatlarini yoritadi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ekologik ong va ekologik madaniyatning alohida-alohida ta'rifi mavjud ilmiy matnda yetarlicha ishlangan. Biroq ikkalasi o'rtasidagi struktur-funksional farq, ongning madaniyatga aylanishini ta'minlovchi bosqichlar va bu jarayonni tushuntiruvchi falsafiy mezon deyarli ishlab chiqilmagan. Ushbu maqola aynan shu bilim bo'shlig'ini — ekologik ongdan ekologik madaniyatga o'tishning konseptual modelini — to'ldirishga qaratilgan.

Tadqiqotning metodologik asoslari. Tadqiqotda quyidagi metodlar qo'llanildi: tushunchalar tahlili metodi — "ong" va "madaniyat" tushunchalarining mazmun-mundariyasini ajratish uchun; qiyosiy-falsafiy metod — antroposentrik va ekosentrik paradigmalarni o'zaro solishtirish uchun; tizimli-struktur yondashuv — ekologik ong va ekologik madaniyatni ijtimoiy ongning yaxlit tizimidagi turli darajalar sifatida ko'rib chiqish uchun; tarixiy-mantiqiy metod — transformatsiya bosqichlarining ketma-ketligini asoslash uchun.

Tahlil va natijalar. Ekologik ong — shaxs yoki ijtimoiy guruhning tabiatga nisbatan bilish, baholash va emotsional-irodaviy munosabatini ifodalovchi ijtimoiy ong shaklidir. U uch komponentdan iborat: kognitiv (tabiat haqidagi bilim va tasavvurlar), aksiologik (tabiatga nisbatan qadriyat bahosi) va konativ (xulq-atvoriga tayyorlik). Ekologik ongning mavjudligi, o'z-o'zidan, muayyan xulq-atvorni yoki ijtimoiy amaliyotni kafolatlamaydi — bu uning individual-sub'yektiv xususiyatidan kelib chiqadi.

Ekologik madaniyat esa boshqacha tabiatga ega hodisa: u ijtimoiy institutlar (ta'lim, huquq, davlat siyosati), normalar, an'analar va ommaviy xulq-atvor namunalari moddiylashgan, ob'yektivlashgan tizimdir. Agar ekologik ong sub'yektivning ichki holati bo'lsa, ekologik madaniyat jamiyatning tashqi, institutsional shaklidagi mavjudligidir. Shu boisdan ikkalasini sinonim sifatida qo'llash metodologik xato hisoblanadi: ular bir hodisaning ikki nomi emas, balki ijtimoiy borliqning ikki turli darajasidir.

1-jadval. Ekologik ong va ekologik madaniyatning struktur-funksional farqi

Mezon	Ekologik ong	Ekologik madaniyat
Tashuvchisi	Shaxs / individual sub'yekt	Jamiyat / ijtimoiy institutlar
Mavjudlik shakli	Sub'yektiv (bilim, baho, munosabat)	Ob'yektivlashgan (norma, urf-odat, qonun)
Asosiy komponent	Kognitiv, aksiologik, konativ	Institutsional, normativ-xulqiy
Barqarorlik mezon	Vaziyatga bog'liq, o'zgaruvchan	Avlodlar davomida uzatiluvchi
Shakllanish yo'li	Individual anglash, refleksiya	Ta'lim, huquq, ijtimoiy amaliyot orqali institutsionallashuv

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, ekologik ongdan ekologik madaniyatga o'tish avtomatik jarayon emas, balki sub'yektiv holatning ob'yektiv-institutsional shaklga aylanishini taqozo etuvchi sifat sakrashidir.

Bu sakrashning mexanizmini tushuntirish uchun antroposentrik va ekosentrik paradigmalarining qiyosiy tahlili muhim ahamiyatga ega. Antroposentrik qarashda tabiat inson ehtiyojlarini qondiruvchi vosita sifatida baholanadi; bunday ongning ekologik yo'nalganligi ham, mohiyatan, insonning o'z manfaati — sog'lig'i, farovonligi — bilan bog'liq bo'lib qoladi. Leopold ko'rsatganidek, bunday munosabatda "yer"ga nisbatan hali to'liq axloqiy majburiyat shakllanmagan bo'ladi [1]. Ekosentrik qarashda esa tabiat o'z-o'zicha qadriyat sifatida tan olinadi; Naessning "chuqur ekologiya" konsepsiyasida inson biosferaning "oddiy a'zosi" sifatida talqin etiladi, bu esa tabiatga nisbatan instrumental emas, balki axloqiy-ontologik munosabatni taqozo qiladi [2].

Amalda ekologik ongning antroposentrik shaklidan ekosentrik shakliga o'tishi ham avtomatik yuz bermaydi — bu o'tish reflektiv, ya'ni ongli ravishda o'z munosabatini qayta ko'rib chiqish jarayonini talab qiladi.

Shu o'rinda tarixiy anaxronizmdan saqlanish zarur: XX asr o'rtalarida shakllangan "yer etikasi" va "chuqur ekologiya" kabi g'arb konsepsiyalarini Sharq mutafakkirlarining tabiatga oid qarashlariga bevosita, ularning o'z tarixiy-falsafiy kontekstidan ajratgan holda tatbiq etib bo'lmaydi. Ushbu maqolada g'arb konsepsiyalari transformatsiya mexanizmini tushuntiruvchi analitik vosita sifatida, milliy-an'anaviy qarashlar esa institutsionallashuvning mumkin bo'lgan ichki resursi sifatida, ikkalasi bir-biriga aynanlashtirilmagan holda qo'llanildi.

Xulosa va takliflar. O'tkazilgan tahlil ekologik ong va ekologik madaniyatning bir xil hodisaning ikki nomi emasligini, balki ijtimoiy borliqning sifat jihatidan farqli ikki

darajasi ekanligini ko'rsatadi. Ekologik ong — individual, kognitiv-aksiologik hodisa; ekologik madaniyat — ijtimoiy, institutsional-normativ hodisa. Ular orasidagi o'tish to'rt bosqichli jarayon — stixiyaviydan antroposentrik-refleksivga, undan ekosentrik-refleksivga va, nihoyat, institutsional-madaniy shaklga — sifatida tavsiflanishi mumkin.

Bu xulosadan kelib chiqadigan amaliy tavsiya shundan iboratki, ekologik ta'lim dasturlari faqat ekologik bilim berish (kognitiv komponent) bilan cheklanmasligi, balki ekosentrik qadriyat bahosini shakllantiruvchi (aksiologik komponent) hamda uni institutsional amaliyotga — maktab, mahalla, ishlab

chiqarish darajasidagi konkret normalarga — aylantiruvchi (institutsional komponent) uch bosqichli tuzilishga ega bo'lishi lozim. Aks holda ekologik ongning yuqori darajasi ham barqaror ekologik madaniyatga aylanmay qolishi mumkin.

Tadqiqotning keyingi yo'nalishi sifatida taklif etilgan to'rt bosqichli modelni Sharq falsafiy an'anasidagi (xususan, tasavvuf va kalom ta'limotlaridagi) tabiat-inson munosabati qarashlari bilan qiyosiy tahlil qilish, shuningdek modelning ampirik-sotsiologik jihatdan tekshirilishi dolzarb ilmiy vazifa bo'lib qoladi.

ADABIYOTLAR

1. Leopold A. A Sand County Almanac. — New York: Oxford University Press, 1949.
2. Naess A. The Deep Ecology Movement // Drengson A., Glasser H. (eds.) Selected Works of Arne Naess. Vol. X. — Dordrecht: Springer. — P. 33–55. (Dastlab: Philosophical Inquiry, 1986, 8, P. 10–31).
3. Каракo П.С. Экологическая философия – одно из направлений современной философии // Белорусский государственный университет, г. Минск. URL: <https://rep.polessu.by/bitstream/123456789/2019/1/3.pdf>.
4. Годзь Н.Б. Анализ современных исследований предмета «экология» с позиций философии и философии науки // Вісник Харківського національного технічного університету «ХПІ». URL: <https://periodicals.karazin.ua/thcphs/article/download/2009/1690>.
5. Камолова Ш.Н. Форобийнинг экологик карашлари асосида ўқувчиларда экологик маданиятни шакллантириш // Eurasian Journal of Academic Research. — 2022. — 2(12). — Б. 563–567. DOI: 10.5281/zenodo.7337712.
6. Арапбаева Д.К. Экологик онгининг шаклланиши (фалсафий таҳлил) // ZDIT. — 2025. — 4(29). — Б. 25–27. DOI: 10.5281/zenodo.17075819.
7. Арапбаева Д.К. Шахс экологик онгини шакллантиришининг аҳамияти // Inlibrary.uz илмий электрон нашри. — 2025 (сентябрь). DOI: 10.5281/zenodo.17083125.
8. Хусанов Э.Т. Экологик маданиятни шакллантиришдаги маънавий-ахлоқий ва ҳуқуқий масалалар // Results of National Scientific Research. — 2023. — 2(1). — Б. 205–211. DOI: 10.5281/zenodo.7607763.